

JACEK PIETRZAK

Polscy uchodźcy na Bliskim Wschodzie w latach drugiej wojny światowej

Ośrodki
Instytucje
Organizacje

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

JACEK PIETRZAK

**Polscy uchodźcy
na Bliskim Wschodzie
w latach drugiej wojny światowej**

**O ś r o d k i
Instytucje
Organizacje**

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

ŁÓDŹ 2012

Jacek Pietrzak – Katedra Historii Polski Najnowszej, Instytut Historii
Wydział Filozoficzno-Historyczny, Uniwersytet Łódzki, 90-219 Łódź, ul. Kamińskiego 27a

RECENZENT

Arkadiusz Adameczyk

REDAKTOR WYDAWNICTWA UŁ

Bogusława Kwiatkowska

SKŁAD I ŁAMANIE

ESUS – Agnieszka Buszewska

PROJEKT OKŁADKI

Barbara Grzejszczak

Fotografia na okładce z archiwum Autora

Praca przygotowana dzięki wsparciu finansowemu
Fundacji na Rzecz Nauki Polskiej i Polonia Aid Foundation Trust

© Copyright by Uniwersytet Łódzki – Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 2012

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8

Wydanie I. Zam. 5041/2012.

ISBN (wersja drukowana) 978-83-7525-729-8
ISBN (ebook) 978-83-7969-279-8

SPIS TREŚCI

Wstęp	5
Rozdział I	
Migracje i ośrodki polskiego uchodźstwa wojennego na Bliskim Wschodzie	15
1. Sytuacja na Bliskim Wschodzie przed i w czasie II wojny światowej	15
2. Palestyna i Cypr	43
3. Iran	60
4. Liban, Turcja, Egipt, Irak	102
Rozdział II	
Instytucje Rządu RP na uchodźstwie	113
1. Placówki dyplomatyczne i konsularne	113
2. Opieka społeczna	156
3. Oświata	205
4. Informacja i propaganda	238
5. Inne placówki	269
6. Próby konsolidacji. Minister-Delegat Rządu do Spraw Polskich na Wschodzie	291
Rozdział III	
Mozaika polityczna	323
1. Piłsudczycy i środowiska zbliżone	323
2. Stronnictwo Narodowe	361
3. Stronnictwo Ludowe, Polska Partia Socjalistyczna, Stronnictwo Pracy	378
4. Komuniści	390
Rozdział IV	
Organizacje społeczne, kulturalne, oświatowe i religijne	425
1. Organizacje lokalne	425
2. Duszpasterstwo	454
3. Harcerstwo	466
4. Polski Czerwony Krzyż i YMCA	492
Zakończenie	501
Bibliografia	507
Summary	535
Wykaz skrótów	539
Indeks osobowy	543
Indeks nazw geograficznych	567
Od Redakcji	575

WSTĘP

Druga wojna światowa dla znaczącej części obywateli polskich wiązała się z koniecznością opuszczenia własnego kraju. Migracje większości Polaków były przymusowe i stanowiły rezultat różnego rodzaju deportacji organizowanych przez niemieckiego i sowieckiego okupanta. Tułaczka po świecie stała się oczywiście także udziałem polskich żołnierzy walczących w szeregach formacji tworzonych od początku wojny na obczyźnie, a także jeńców wojennych oraz internowanych w krajach neutralnych. Obywatele polscy byli także wcielani do niemieckich i sowieckich sił zbrojnych. Polskę opuszczali wreszcie uchodźcy cywilni, w dużej mierze przedstawiciele elit politycznych, społecznych i gospodarczych oraz aparatu administracyjnego państwa, a także uchodźcy pochodzenia żydowskiego. Przynależność do określonej grupy ulegała oczywiście w toku wojny zmianom. Część deportowanych w głąb Związku Sowieckiego po podpisaniu tak zwanego układu Sikorski – Majski z 30 lipca 1941 r. stała się żołnierzami Polskich Sił Zbrojnych, inni po opuszczeniu „domu niewoli” wraz z wojskiem uzyskali status uchodźców cywilnych. Również wiele osób wydostających się z kraju jako uchodźcy cywilni, zwłaszcza spośród młodzieży, zasilalo szeregi wojska¹.

Charakterystycznym zjawiskiem wojennych migracji stał się ich niezwykle zasięg geograficzny, obejmujący zarówno kraje sąsiedzkie Polski, jak i zakątki na przysłowiowym końcu świata. Jak zauważył historyk Czesław Łuczak: „W żadnym tak krótkim okresie dziejów Polski nie nastąpiło tak duże przestrzenne rozproszenie jej obywateli, jak podczas drugiej wojny światowej”². Bieg wojennych wydarzeń sprawił, że jednym z najważniejszych i największych pod względem liczebnym ośrodków polskiego wychodźstwa wojennego, zarówno cywilnego, jak i wojskowego, stał się obszar Bliskiego Wschodu. Dla tysięcy Polaków o zróżnicowanym pochodzeniu społecznym, wykształceniu i świadomości oznaczało to zetknięcie z egzotycznym cywilizacyjnie, kulturowo i klimatycznie, a zarazem fascynującym regionem świata, przechodzącym istotne przemiany polityczne i społeczne. W krajach tego regionu znalazło się znacznie więcej polskich oby-

¹ Szerzej zob.: C. Łuczak, *Przemieszczenia ludności z Polski podczas drugiej wojny światowej*, w: *Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych (XVIII–XX w.)*, red. A. Pilch, Warszawa 1984, s. 451–483; idem, *Polska i Polacy w drugiej wojnie światowej*, Poznań 1993, s. 535–672; Z. Żaróń, *Wojenne losy ludności polskiej na obczyźnie w latach 1939–1947*, Warszawa–Londyn 1994, *passim*.

² C. Łuczak, *Polska i Polacy...*, s. 569.

wateli niż w Wielkiej Brytanii – politycznym i wojskowym centrum emigracji wojennej³.

Celem niniejszej monografii jest ukazanie genezy, struktur organizacyjnych i form aktywności cywilnego uchodźstwa wojennego w krajach Bliskiego Wschodu. Z jednej strony, analizie poddano funkcjonowanie systemu opieki i kontroli nad uchodźstwem i rolę w tym zakresie szeregu powołanych placówek rządu RP na obczyźnie. Drugi kluczowy aspekt stanowi obraz zorganizowanego życia politycznego i społecznego uchodźstwa. Staralem się zarazem przybliżyć sylwetki ludzi, którzy odgrywali znaczącą rolę zarówno w działalności aparatu rządowego, jak i organizacji uchodźczych. Wydaje się, że na ogół nie jest znany fakt, że wiele wybitnych i ciekawych postaci polskiej polityki, kultury i nauki było zaangażowanych w aktywność wojennej emigracji na Bliskim Wschodzie i stanowiło to ważny etap ich biografii. Jednym z kluczowych zadań pracy była odpowiedź na pytanie o rolę polskich instytucji i organizacji w życiu uchodźstwa cywilnego oraz próba oceny ich funkcjonowania i osiągnięć.

W sensie geograficznym praca obejmuje polską aktywność w Palestynie, Iranie, Iraku, Libanie i Syrii, Egipcie, Turcji, na Cyprze i w Afganistanie. Zdecydowanie najwięcej uwagi poświęcono jednak najważniejszemu ośrodkom „cywilnym” – Palestynie oraz Iranowi. Zakres chronologiczny pracy wyznacza zasadniczo okres wojny w Europie. W niektórych miejscach za konieczne uznano jednak odwoływanie się do wydarzeń wykraczających poza wspomniane ramy, zwłaszcza jeśli chodzi o okres powojenny. Polskie ośrodki funkcjonowały na tym obszarze zasadniczo do końca lat czterdziestych, jednak w mojej ocenie powojenne losy uchodźców, także obfitujące w wartę wnikliwych badań zagadnienia, powinny stać się przedmiotem odrębnej monografii. Sytuacja związana z wycofaniem uznania polskim władzom na uchodźstwie przez mocarstwa alianckie na początku lipca 1945 r., pojawienie się, jako istotnego, czynnika agend i organizacji związanych z władzami komunistycznymi w Polsce, wreszcie zaangażowanie tych władz w kwestie polskiej emigracji na Bliskim Wschodzie – wszystko to stanowi, jak sądzę, uzasadnienie zastosowanej cezurze końcowej.

Określenie „polscy uchodźcy” stosowane w tej pracy jest tożsame z pojęciem obywatele RP. Uwagę skoncentrowano jednak na obywatelach polskich, którzy uzyskali status uchodźców wojennych od władz RP i znajdowali się pod ich opieką. W pracy poruszono zagadnienia dotyczące spraw uchodźców – obywateli polskich żydowskiego pochodzenia – oraz stosunków polsko-żydowskich, jednak nie omawiano odrębnych inicjatyw politycznych i społecznych polskich Żydów. Tematyka ta, ze względu na specyfikę sytuacji polskich Żydów w Palestynie, wy-

³ Można przyjąć, że w krajach Bliskiego Wschodu w latach wojny znalazło się około 120 tys. polskich żołnierzy i uchodźców cywilnych. Precyzyjne obliczenia nie są łatwe, o czym będzie jeszcze mowa w niniejszej pracy.

kracza poza niniejszy temat, a solidne potraktowanie problematyki wymaga zapoznania się z archiwaliami izraelskimi.

Nie pomijam zagadnienia polskich formacji wojskowych na Bliskim Wschodzie, ale poruszam je tylko w tym zakresie, w jakim było ono związane z funkcjonowaniem i aktywnością uchodźstwa cywilnego.

Można powiedzieć, że badania poświęcone polskiej emigracji wojennej w latach II wojny światowej koncentrowały się przez długi czas, co rozumiałe, przede wszystkim na działalności władz RP na uchodźstwie i życiu politycznym we Francji i Wielkiej Brytanii⁴. Znaczną liczbę publikacji poświęcono Polskim Siłom Zbrojnym, jednak trzeba zauważyć, że wbrew pozorom jest to tematyka, która nie znajduje wciąż w pełni satysfakcjonującego odzwierciedlenia oraz stwarza szerokie możliwości badawcze. Konstatację tę można odnieść do badań nad rozrzuconymi po świecie ośrodkami uchodźstwa cywilnego, chociaż należy podkreślić także istotne osiągnięcia w tej dziedzinie⁵.

Niesłuszne byłoby stwierdzenie, że Bliski Wschód jako obszar wychodźstwa wojennego nie budził zupełnie zainteresowania badaczy, jednak w moim przekonaniu było ono stosunkowo skromne w zestawieniu z obfitością materiałów źródłowych i potencjałem tematycznym. Przede wszystkim należy wspomnieć pionierską monografię Jana Drausa poświęconą oświacie i nauce polskiej na Bliskim Wschodzie w czasie wojny i w pierwszych latach powojennych⁶. Problematykę cywilnego uchodźstwa na Bliskim Wschodzie podjął również w swych pracach o losach ludności ewakuowanej w 1942 r. z ZSRR oraz powojennej repatriacji Janusz Wróbel⁷. Interesujące artykuły uchodźcom polskim w Iranie poświęciły

⁴ Zob. np.: E. Duraczyński, *Rząd polski na uchodźstwie 1939–1945. Organizacja, personalia, polityka*, Warszawa 1993; M. Dymarski, *Stosunki wewnętrzne wśród polskiego wychodźstwa politycznego i wojskowego we Francji i w Wielkiej Brytanii 1939–1945*, Wrocław 1999; M. Hulas, *Goście czy intruzi? Rząd polski na uchodźstwie wrzesień 1939 – lipiec 1943*, Warszawa 1996; E. McGilvray, *Polski rząd na uchodźstwie*, Warszawa 2011; *Władze RP na obczyźnie podczas II wojny światowej 1939–1945*, red. Z. Błażyński, Londyn 1994.

⁵ Jako przykład można wskazać szereg, opartych na wnikliwych studiach źródłowych, prac poświęconych polskiemu wychodźstwu wojennemu w Rumunii autorstwa Tadeusza Dubickiego. Zob.: T. Dubicki, *Konspiracja polska w Rumunii 1939–1945*, t. 1, 1939–1940, Warszawa 2002; t. 2, 1941–1945, Warszawa 2005; idem, *Polscy uchodźcy w Rumunii 1939–1945. Studia i materiały*, Warszawa 1995; idem, *Wojsko Polskie w Rumunii w latach 1939–1941*, Warszawa 1994; T. Dubicki, S.J. Rostworowski, *Sanatorzy kontra sikorszczycy czyli walka o władzę na uchodźstwie w Rumunii 1939–1940*, Warszawa 1993. Syntetyczny obraz ośrodków uchodźstwa cywilnego przedstawił z kolei Z. Żaroń, *op. cit.*

⁶ J. Draus, *Oświata i nauka polska na Bliskim i Środkowym Wschodzie 1939–1950*, Lublin 1993. Liczne artykuły tegoż autora poświęcone wspomnianej problematyce – zob.: bibliografia.

⁷ J. Wróbel, *Uchodźcy polscy ze Związku Sowieckiego 1942–1950*, Łódź 1993; E. Wróbel, J. Wróbel, *Rozproszeni po świecie. Obozy i osiedla uchodźców polskich ze Związku Sowieckiego 1942–1950*, Chicago 1992; J. Wróbel, *Na rozdrożu historii. Repatriacja obywateli polskich z Zachodu w latach 1945–1949*, Łódź 2009. Warto zauważyć, że w pracach J. Wróbla Bliski Wschód (Iran) stanowi jedynie fragment zainteresowań badawczych, które zaowocowały pionierskimi i niezwykle

Agnieszka Lelińska i Anna Krasnowolska⁸. Wartościowe przyczynki dotyczące polskiej służby zagranicznej w krajach Bliskiego Wschodu opublikowali Józefina Aleksik oraz Krzysztof Walaszczyk⁹. Należy także wspomnieć przygotowaną przez Tadeusza Pawła Rutkowskiego obszerną i kompetentną biografię polityczną jednego z głównych bohaterów niniejszej pracy – Stanisława Kota¹⁰. Problematykę prasy i informacji na Bliskim Wschodzie poruszała w swojej monografii Stanisława Lewandowska¹¹. Jeśli chodzi o życie polityczne uchodźstwa, próbowano zmierzyć się z problematyką środowisk piłsudczykowskich oraz komunistycznych na Bliskim Wschodzie¹². Wśród organizacji społecznych poważniejsze zainteresowanie budziło harcerstwo¹³. Jak się jednak okazuje, nawet w przypadku zagadnień, które doczekały się wcześniej publikacji, udało dotrzeć się do niewykorzystanych wcześniej materiałów źródłowych.

Nieocenioną pomoc podczas przygotowania niniejszej pracy stanowiły wspomniane już monografie autorstwa Eugeniusza Duraczyńskiego, Mirosława Dymarskiego i Magdaleny Hułas, a także opracowania dziejów polskiej polityki zagranicznej, zwłaszcza *Historia dyplomacji polskiej* oraz prace autorstwa Wojciecha Materskiego¹⁴.

Przygotowanie niniejszej książki wymagało bardzo szeroko zakrojonych i żmudnych kwerend źródłowych w licznych placówkach archiwalnych w Polsce

interesującymi ustaleniami dotyczącymi polskich uchodźców w Afryce, Indiach, Meksyku i Nowej Zelandii.

⁸ A. Lelińska, *Uchodźcy polscy w Iranie w latach 1942–1945*, „Przegląd Polonijny”, R. XIX, 1993, z. 1, s. 69–92; A. Krasnowolska, *Polacy w Iranie w czasie II wojny światowej. Stereotypy i doświadczenia*, w: *Dziedzictwo Odyseusza. Podróż, obcość i tożsamość, identyfikacja, przestrzeń*, red. M. Cieśla-Korytowska, O. Płaszczewska, Kraków 2007, s. 369–383.

⁹ J. Aleksik, *Wojenna służba dyplomatyczna Henryka Celestyna Adama Malhomme'a de la Rosche na Bliskim Wschodzie w latach 1942–1945*, w: *Polacy i Polonia na świecie. Stan badań i perspektywy*. Materiały konferencji naukowej Suwałki 15–17 września 2006 r., red. K. Dopierała, A. Sudoł, Suwałki–Warszawa–Bydgoszcz 2008, s. 229–240; K. Walaszczyk, *Konsulat Generalny Rzeczypospolitej Polskiej w Bagdadzie 1 IX 1939–1 III 1940*, „Zeszyty Historyczne” (Paryż) 2007, z. 162, s. 56–77; idem, *Poselstwo RP w Teheranie 1939–1945*, „Polski Przegląd Dyplomatyczny” 2008, nr 4, s. 107–124.

¹⁰ T.P. Rutkowski, *Stanisław Kot 1885–1975. Biografia polityczna*, Warszawa 2000.

¹¹ S. Lewandowska, *Prasa polskiej emigracji wojennej 1939–1945*, Warszawa 1993.

¹² Można tu wspomnieć publikacje Arkadiusza Adamczyka, Alicji Bieńkowskiej, Jacka Piotrowskiego, Marka Siomy dotyczące piłsudczyków oraz Jacka Pietrzaka poświęcone komunistom. Zob.: bibliografia.

¹³ Należy wspomnieć prace Leonidasa Kliszewicza, Tadeusza Truchanowicza, Wiesława Kuli i Mariana Miszczuka. Zob.: bibliografia i podrozdział „Harcerstwo”.

¹⁴ *Historia dyplomacji polskiej*, t. 5 (1939–1945), red. W. Michowicz, Warszawa 1999. Przydatne okazały się jednak także t. 4 (1918–1939), red. P. Łossowski, Warszawa 1995 oraz t. 6 (1944/1945–1989), red. W. Materski, W. Michowicz, Warszawa 2010. Zob. też: W. Materski, *Na widenie. Druga Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918–1943*, Warszawa 2005; idem, *Dyplomacja Polski „lubelskiej” lipiec 1944 – marzec 1947*, Warszawa 2007.

i za granicą. Baza źródłowa jest niezwykle obfita, lecz zarazem rozproszona. Nie wszystkie interesujące zagadnienia posiadają jednak satysfakcjonującą dokumentację.

Najbardziej owocne były poszukiwania w Archiwum Akt Nowych (AAN) w Warszawie oraz Instytucie Polskim i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie (IPMS). W zbiorach AAN kluczowe znaczenie miały kopie mikrofilmów z Hoover Institution on War, Revolution and Peace przy Uniwersytecie Stanforda (USA, Kalifornia). Tak zwane polskie archiwalia z Instytutu Hoovera mają fundamentalne znaczenie dla badań nad dziejami polskiej emigracji podczas II wojny światowej, umożliwiając wypełnienie szeregu „białych plam”¹⁵. Na pierwszym miejscu trzeba wymienić zespół Ministerstwa Spraw Zagranicznych RP zawierający m.in. depesze przekazywane przez placówki dyplomatyczne i konsularne na całym świecie. Materiały te mają ogromne znaczenie oczywiście nie tylko do badań nad dziejami dyplomacji, ale w ogóle losów i działań polskich obywateli podczas wojny i pozwalają w istotny sposób zweryfikować i poszerzyć dotychczasowe ustalenia w tym zakresie. Bardzo przydatna okazała się również kwerenda innych zespołów „hooverowskich”, a zwłaszcza Ministerstwa Informacji i Dokumentacji, archiwum Stanisława Mikołajczyka oraz kolekcji Biura Dokumentów 2. Korpusu. Wśród innych zbiorów AAN szczególnie przydatne były zespoły Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej Rządu Emigracyjnego, Poselstwa RP w Teheranie, Ambasady RP w Londynie, spuścizna Antoniego Pajaka oraz materiały dotyczące działalności komunistycznej w ZSRR i na Bliskim Wschodzie, w tym także akta osobowe działaczy komunistycznych.

Interesujące źródła zostały udostępnione autorowi przez Instytut Pamięci Narodowej. Ich znaczenie wynika z pokaźnego materiału na temat uchodźstwa na Bliskim Wschodzie, zgromadzonego przez cywilne i wojskowe służby specjalne Polski powojennej. W Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego w Warszawie oraz w Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie skorzystano ze spuścizn Stanisława Kota, stanowiących cenne uzupełnienie materiałów tego uczonego i polityka, przechowywanych w IPMS. W Archiwum Katedry Polowej Wojska Polskiego w Warszawie udostępniono mi niewykorzystywane wcześniej archiwalia dotyczące duszpasterstwa polskiego w Palestynie. W Bibliotece Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu odnalazłem także dotąd niewykorzystywaną spuściznę Stronnictwa Narodowego na Bliskim Wschodzie i innych organizacji, a także dokonałem kwerendy spuścizny gen. Kazimierza Sosnkowskiego. Skromniejsze, chociaż godne uwagi, efekty miały także poszukiwania w zbiorach rękopiśmiennych Biblioteki Narodowej w Warszawie, Wojskowym Biurze Badań Historycznych (dawny Wojskowy Instytut Historyczny) w Warszawie, Archiwum Wschodnim Ośrodka „Karta” w Warszawie, Archiwum Emigracji Polskiej przy

¹⁵ Zob.: W. Stępnia, *Archiwalia polskie w zbiorach Instytutu Hoovera Uniwersytetu Stanforda*, Warszawa 1997.

Bibliotece Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Muzeum Tradycji Niepodległościowych w Łodzi (znajdują się tu interesujące materiały dotyczących polskiego uchodźstwa w Libanie).

Przygotowanie pracy nie byłoby możliwe bez przeprowadzenia kwerend w polskich archiwach w Londynie, a przede wszystkim w stanowiącym niezastąpioną „kopalnię” materiałów źródłowych, dotyczących polskiej emigracji wojennej i powojennej Instytucie Polskim i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie. Problematyka pracy wymagała zapoznania się z obfitą spuścizną większości resortów rządu RP na uchodźstwie, szeregu placówek dyplomatycznych i konsularnych, a także innych instytucji władz na obczyźnie (Rada Narodowa, Najwyższa Izba Kontroli). Bardzo cenna była także kwerenda zespołów instytucji i formacji wojskowych, w tym zwłaszcza Ministerstwa Obrony Narodowej i Sztabu Naczelnego Wodza oraz Armii Polskiej na Wschodzie (APW) i 2. Korpusu. Nie sposób pominąć także prawie dwudziestu kolekcji polityków, działaczy społecznych i wojskowych, z których na szczególne wyróżnienie zasługują spuścizny Stanisława Kota, Władysława Andersa i Michała Tokarzewskiego-Karaszewicza. Bardzo ciekawe materiały, dotyczące życia społecznego uchodźstwa w Palestynie zawiera zespół Rady Naczelnej Uchodźstwa Polskiego w Palestynie. Jeśli chodzi o inne placówki polskie w Londynie, należy wymienić Instytut Józefa Piłsudskiego, gdzie znajdują się wartościowe spuścizny różnych osób, w większości związanych z obozem piłsudczykowskim, w tym szczególnie cenna dla badania dziejów piłsudczyków na Bliskim Wschodzie kolekcja Wiktora Tomira Drymmera. W Bibliotece Polskiej przy Polskim Ośrodku Społeczno-Kulturalnym (POSK) odnaleziono szereg interesujących kolekcji rękopiśmiennych, a także niezwykle bogate zbiory niedostępnej w innych miejscach prasy. Bardzo pomocne przy ustalaniu informacji biograficznych okazało się, stanowiące integralną część biblioteki, Archiwum Osobowe Emigracji im. Bohdana Jeżewskiego. Nie pominąłem również zbiorów Studium Polski Podziemnej, gdzie zapoznałem się m.in. z kolekcją działacza socjalistycznego Adama Ciołkosza oraz materiałami Sztabu Naczelnego Wodza.

Wykorzystałem także bardzo ciekawe materiały, dotyczące działalności środowisk piłsudczykowskich, znajdujące się w zbiorach innej ważnej placówki polonijnej – archiwum Instytutu Józefa Piłsudskiego w Ameryce w Nowym Jorku¹⁶.

Nie zawiodła oczekiwań kwerenda w centralnym archiwum państwowym Wielkiej Brytanii National Archives w Kew pod Londynem (dawniej Public Record Office). Największe efekty przyniosła kwerenda zbiorów resortów spraw zagranicznych (Foreign Office) oraz do spraw kolonii (Colonial Office). Pozwoliła ona ukazać zaangażowanie władz brytyjskich w sprawy polskiego uchodźstwa na Bliskim Wschodzie oraz ich spojrzenie na omawiane zagadnienia.

¹⁶ Autor miał możliwość wykorzystania bogatych zbiorów Instytutu tylko w ograniczonym zakresie.

Ważnym źródłem była prasa, bowiem Bliski Wschód stał się imponującym ośrodkiem prasowym emigracji wojennej. Wykorzystano około dwadzieścia tytułów, wśród których należy szczególnie wyróżnić jerozolimską „Gazetę Polską”, „Polaka w Iranie”, „Kurieria Polskiego w Bagdadzie”, „Biuletyn Niezależnych”, „Na Straży”, „Myśl Polską na Wschodzie”, „Biuletyn Wolnej Polski”.

W ostatnich latach ukazały się bardzo cenne wydawnictwa źródłowe dotyczące sprawy polskiej w latach II wojny światowej. Trzeba wymienić tu przede wszystkim znakomicie opracowaną 9-tomową (wraz z suplementem) edycję protokołów posiedzeń rządu RP na uchodźstwie¹⁷. Równie wartościowe jest wydawnictwo *Polskie Dokumenty Dyplomatyczne*, jednak w odniesieniu do okresu wojny ukazały się na razie tomy dotyczące 1939 i 1940 r.¹⁸ Wielką pomocą służyła mi także praca źródłowa Stanisława Strońskiego poświęcona działalności rządu na uchodźstwie w latach 1939–1942, opracowana i wydana przez Jacka Piotrowskiego¹⁹. Należy wreszcie wspomnieć bardzo cenne wydawnictwa źródłowe poświęcone Polskim Siłom Zbrojnym w ZSRR, relacjom gen. Władysława Andersa z gen. Władysławem Sikorskim oraz przedstawicielstwu Związku Patriotów Polskich w Teheranie²⁰. Uzupełnienie zasadniczej bazy źródłowej stanowiły wspomnienia i dzienniki.

Praca składa się z czterech rozdziałów mających charakter problemowy. Zasadnicza część rozdziału pierwszego została poprzedzona wprowadzeniem w syntetyczny sposób ukazującym sytuację na Bliskim Wschodzie przed wybuchem i podczas wojny, a zwłaszcza zachodzące tam przemiany. Wspomniany rozdział ukazuje genezę migracji polskich uchodźców do krajów Bliskiego Wschodu, przebieg procesów migracyjnych, problemy związane z kwestią ewakuacji na inne terytoria. W rozdziale tym podjęto próbę ustalenia rozmiarów migracji oraz liczebności uchodźców w poszczególnych ośrodkach.

Rozdział drugi, najobszerniejszy w pracy, analizuje rolę licznych placówek polskiego rządu w organizacji opieki, funkcjonowaniu oraz życiu społecznym

¹⁷ *Protokoły posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej*, red. M. Zgórniak, oprac. W. Rojek przy współpracy A. Suchcitz, t. 1–8, Kraków 1994–2008; *Dokumenty rządu RP na obczyźnie. Suplementy do tomów 1–8 Protokołów posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej październik 1939 – sierpień 1945*, oprac. W. Rojek przy współpracy A. Suchcitz, Kraków 2010.

¹⁸ *Polskie Dokumenty Dyplomatyczne. 1939 wrzesień – grudzień*, red. W. Rojek, Warszawa 2007; *Polskie Dokumenty Dyplomatyczne. 1940*, red. M. Hułas, Warszawa 2010.

¹⁹ S. Stroński, *Polityka rządu polskiego na uchodźstwie w latach 1939–1942*, oprac. J. Piotrowski, t. 1–3, Nowy Sącz 2007.

²⁰ *Armia Polska w ZSSR 1941–1942 [Z archiwów sowieckich, t. 2]*, oprac. W. Materski, Warszawa 1992; *General broni Władysław Sikorski – general dywizji Władysław Anders. Korespondencja 1941–1943. Wybór dokumentów*, wybór i oprac. B. Polak, Koszalin 2000; W. Horst, *Korespondencja przedstawicielstwa Związku Patriotów Polskich w Teheranie z Centralnym Biurem Komunistów Polskich w Moskwie (marzec – październik 1944) przechowywana w Archiwum Akt Nowych*, „Teki Archiwalne” (seria nowa), t. 4, 2000, s. 141–170.

i politycznym uchodźstwa. Przedstawiono struktury i działalność placówek służby zagranicznej, aparatu opieki społecznej, szkolnictwa, instytucji informacyjno-propagandowych, wywiadu politycznego, wymiaru sprawiedliwości oraz kontroli gospodarczo-finansowej. Ostatni podrozdział podejmuje sprawy związane z próbami koordynacji i konsolidacji aparatu rządowego na Bliskim Wschodzie, w tym kwestię działalności najslabiej chyba znanej komórki rządu na uchodźstwie – urzędu Ministra-Delegata do Spraw Polskich na Wschodzie.

Rozdział trzeci przedstawia panoramę życia politycznego emigracji wojennej. Ten fragment pracy rozpoczyna omówienie działalności szczególnie aktywnych na Bliskim Wschodzie piłsudczyków oraz grup politycznych w różnym stopniu z nimi powiązanych. Kolejny podrozdział został poświęcony działalności narodowców. Trzeci podrozdział ukazuje aktywność ugrupowań, które niemal przez całą wojnę stanowiły polityczne zaplecze rządu – Stronnictwa Ludowego, Polskiej Partii Socjalistycznej oraz Stronnictwa Pracy. Ostatni podrozdział poświęcono działalności komunistów wśród uchodźstwa, które to zagadnienie było dotąd niemal nieobecne w badaniach historycznych.

Rozdział czwarty stanowi próbę scharakteryzowania niezwykle bogatych i różnorodnych form organizacyjnych życia społecznego uchodźstwa. Przedstawiono w nim spektrum organizacji powołanych w ośrodkach uchodźczych, jak i bliskowschodnich agend wielkich organizacji społecznych, takich jak Związek Harcerstwa Polskiego czy Polski Czerwony Krzyż. W rozdziale tym zaprezentowano także działalność duszpasterstwa wśród ludności cywilnej.

Problematyka „polskiego Bliskiego Wschodu”, nawet ograniczona do spraw uchodźstwa cywilnego, stanowi rozległe zagadnienie badawcze, trudne do ujęcia w jednym tomie. Mam świadomość, że niniejsza praca nie wyczerpuje problematyki. Można wyrazić nadzieję, że wiele zagadnień znajdzie odzwierciedlenie także w przyszłych badaniach. Niewątpliwie na uwagę zasługują takie kwestie, jak życie codzienne uchodźców, stosunki polsko-żydowskie i relacje z innymi społecznościami miejscowymi, powojenne losy uchodźców. Na osobną monografię zasługują dzieje polskich formacji wojskowych na Bliskim Wschodzie.

* * *

Pragnę złożyć podziękowania wszystkim osobom, które przyczyniły się do powstania niniejszej książki. Szczególne wyrazy wdzięczności winien jestem mojemu Mistrzowi od czasu studiów, Profesorowi Pawłowi Samusiowi, któremu w wielkiej mierze rozprawa ta zawdzięcza swoje powstanie. Z nieocenionym wsparciem Pana Profesora i zachętą do nieulegania przeciwnościom spotykałem się przez cały okres jej przygotowywania.

Za inspirację i cenne wskazówki dziękuję doktorowi habilitowanemu Andrzejowi Krzysztofowi Kunertowi. Podziękowania składam doktorowi Andrzejowi Suchcitzowi, kierownikowi archiwum IPMS w Londynie oraz mgr Jadwidze

Kowalskiej z tej samej placówki, dzięki którym zyczliwości i kompetencji przez wiele lat mogłem prowadzić w miłej atmosferze owocne kwerendy. Wdzięczność winien jestem także osobom związanym z Instytutem Józefa Piłsudskiego w Londynie, a zwłaszcza Prezesowi Panu Mieczysławowi Stachiewiczowi oraz Sekretarz Generalnej Pani Annie Stefanickiej. Dziękuję także wszystkim niewymienionym tu pracownikom archiwów i bibliotek w Polsce i Wielkiej Brytanii, z których pomocą i zyczliwością zetknąłem się podczas przygotowania książki. Za pomoc w pozyskaniu materiałów archiwalnych z Instytutu Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku dziękuję doktorowi Piotrowi Kilańczykowi. Za zgodę na udostępnienie archiwaliów duszpasterstwa w Palestynie składam podziękowania księdzu pułkownikowi Zbigniewowi Kępie z Ordynariatu Polowego Wojska Polskiego, a za użyczenie materiałów Reprezentacji Żydostwa Polskiego – profesorowi Dariuszowi Stoli.

Podziękowania składam także władzom instytucji, które wsparły finansowo kwerendy zagraniczne: Fundacji na Rzecz Nauki Polskiej w Warszawie, Polonia Aid Foundation Trust w Londynie oraz mojej macierzystej uczelni, Uniwersytetu Łódzkiego.

Za cenne uwagi i wskazówki dziękuję recenzentowi wydawniczemu książki profesorowi Arkadiuszowi Adamczykowi.

Wyrazy wdzięczności i sympatii kieruję do Pani Josephine Regensdorfer oraz Pani Barbary Murzynowskiej, u których miałem przyjemność gościć w niezwykle miłej atmosferze podczas wieloletnich kwerend w Londynie.

Za nieustanne wsparcie dziękuję moim Rodzicom. Osobne podziękowania winien jestem mojej Żonie Annie, której bezgraniczna cierpliwość i wsparcie towarzyszyły mi podczas trudów przygotowania niniejszej książki.

Rozdział I

MIGRACJE I OŚRODKI POLSKIEGO UCHODŹSTWA WOJENNEGO NA BLISKIM WSCHODZIE

1. Sytuacja na Bliskim Wschodzie przed i w czasie II wojny światowej

Powszechnie używanemu pojęciu Bliski Wschód nie zawsze towarzyszy świadomość zarówno jego genezy, jak i niejednoznaczności przypisywanego mu zakresu geograficznego¹. Angielski termin Near East (dosłownie Bliski Wschód) zaczął upowszechniać się w drugiej połowie XIX w. i dotyczył wówczas krajów przeżywającego zmierzch Imperium Osmańskiego. Na początku XX stulecia pojawił się termin Middle East (Środkowy Wschód). Za pioniera tego pojęcia uważany jest słynny teoretyk wojny morskiej i amerykańskiego ekspansjonizmu admirał Alfred Thayer Mahan, jednak spopularyzowali je Brytyjczycy. Można powiedzieć, że po I wojnie światowej określenie nabrało w polityce brytyjskiej charakteru oficjalnego poprzez nazewnictwo agend ministerstwa spraw zagranicznych, a później dowództw wojskowych. Od czasu II wojny światowej termin Middle East był także coraz powszechniej używany przez Amerykanów, chociaż jest tam również nadal stosowane pojęcie Near East. Ta ostatnia nazwa została jednak generalnie wyparta w języku angielskim przez Middle East i jest obecnie najczęściej używana przez ośrodki naukowe w aspekcie historyczno-kulturowym.

Polacy podczas wojny najczęściej stosowali pojęcie Środkowy Wschód jako dosłowne tłumaczenie Middle East (niekiedy niezbyt fortunne sformułowanie „Średni Wschód”), używano jednak także określenia Bliski Wschód, które powszechnie przyjęło się po wojnie².

¹ Szerzej zob.: R. Ożarowski, *Bliski Wschód w rozważaniach pojęciowych i geograficznych*, „Gdańskie Studia Międzynarodowe”, t. 7, 2009, nr 1–2 [http://www.konflikty.pl/a,2734,Czasy_najnowsze,Bliski_Wschod_w_rozważaniach_pojęciowych_i_geograficznych.html]; W. Szymborski, „*Bliski Wschód*” czy „*Środkowy Wschód*”: *propozycja ujednolicenia terminu*, „Zeszyty Naukowe. Akademia Techniczno-Rolnicza w Bydgoszczy”. Nauki Społeczne 1985, z. 18, s. 61–69.

² Próby nadawania odmiennych znaczeń pojęciom Bliski i Środkowy Wschód w języku polskim nie wydają się uzasadnione. Autor zgadza się z opinią, że Bliski Wschód należy traktować jako tożsamy z angielskim Middle East i tak stosuje to pojęcie w niniejszej pracy, z wyjątkiem nazw własnych i cytatów.

Kontrowersje wzbudzało zawsze zdefiniowanie geopolitycznego zakresu pojęcia. Oficjalna brytyjska historia Bliskiego Wschodu w latach II wojny światowej, wydana na początku lat 50. XX w. zaliczała do tego regionu Palestynę, Transjordanie, Syrię i Liban, kraje Półwyspu Arabskiego, Irak, Turcję, Iran, Afganistan, Egipt, Sudan, Libię, kraje Maghrebu (Tunezję, Algierię, Maroko), Etiopię, Somalię³. Przyjęto zatem wyjątkowo szeroką definicję regionu. Po wojnie zarówno politycy, dyplomaci, jak i naukowcy formułowali różne definicje Bliskiego Wschodu. Wątpliwości nie budzi przynależność do regionu Egiptu, Izraela (Palestyny), Jordanii, Libanu, Syrii, Iraku, Iranu oraz krajów Półwyspu Arabskiego. Zasadniczo takie rozumienie pojęcia jest najczęściej stosowane w polskich opracowaniach i wydawnictwach encyklopedycznych⁴. Dyskusje budzi traktowanie jako części Bliskiego Wschodu krajów Maghrebu, popularne w politologii amerykańskiej, a także Turcji, Cypru, Afganistanu i Sudanu.

* * *

Konsekwencje I wojny światowej doprowadziły do wielkich przeobrażeń politycznych na Bliskim Wschodzie i ukształtowania nowej mapy regionu. Zmiany te miały charakter fundamentalny i w wielu aspektach ich skutki wpływają na aktualne oblicze Bliskiego Wschodu. Klęska zaangażowanego po stronie państw centralnych Imperium Osmańskiego otworzyła przed zwycięskimi mocarstwami, Wielką Brytanią i Francją, perspektywę podziału stref wpływów na ważnym strategicznie i gospodarczo obszarze. Decydujące znaczenie miała polityka Wielkiej Brytanii, na której spoczywał główny ciężar działań militarnych przeciw Turcji. Interesy Albionu definiowało strategiczne dążenie do zabezpieczenia Indii i Kanału Sueskiego oraz zainteresowanie kontrolą nad najważniejszym bogactwem regionu – ropą naftową. Meandry polityki brytyjskiej wyrażały obietnice składane stronom mającym przeciwstawne interesy: francuskiemu sojusznikowi, liderom arabskim i żydowskiemu syjonistom⁵. Okazało się także, że ustanowienie nowego porządku na obszarach stanowiących schedę po państwie osmańskim stało się zagadnieniem bardziej skomplikowanym niż to przewidywano. Jak się wydaje, przede wszystkim politycy brytyjscy nie docenili złożoności sytuacji

³ G. Kirk, *Middle East in the War*, London–New York–Toronto 1954.

⁴ Zob. np. ostatnio wydaną monografię: J. Zdanowski, *Historia Bliskiego Wschodu w XX wieku*, Wrocław 2010. W podobny sposób definiowała zasięg geograficzny obszaru klasyczna praca amerykańskiego politologa polskiego pochodzenia. Zob.: G. Lenczowski, *The Middle East in World Affairs*, 4th ed., Ithaca–New York 1960.

⁵ Chodzi tu o: 1) tzw. układ Sykesa – Picota (IV–V 1916) w sprawie podziału stref wpływów na Bliskim Wschodzie; 2) obietnice składane liderom arabskim (przede wszystkim w korespondencji między wysokim komisarzem w Egipcie Henry McMahonem i szeryfem Mekki Husajnem ibn Alim), wyrażające poparcie dla wielkiego państwa arabskiego w celu skłonienia ich do powstania przeciw Turcji (które wybuchło w 1916 r. w Hidżazie); 3) tzw. deklarację Balfoura (o której niżej).

w regionie i oporu wobec rozwiązań narzucanych w klasycznie imperialnym stylu. Rozwiązaniem problemu miał być system mandatowy, stanowiący zręczne zamaskowanie rzeczywistych aspiracji kolonialnych⁶. W ramach tego systemu Wielka Brytania otrzymała dominującą pozycję w regionie, uzyskując kontrolę nad powołanymi do życia organizmami politycznymi – Palestyną, Transjordanią oraz Irakiem. Utrzymała także kuratelę nad formalnie niepodległym Egiptem. Dysponująca znacznie mniejszymi możliwościami i przejawiająca skromniejsze aspiracje Francja otrzymała mandat w Syrii (łącznie z Libanem), gdzie od dawna budowała swoje wpływy kulturalne i gospodarcze. Poza kontrolą Wielkiej Brytanii i Francji pozostawały Turcja oraz Persja, dla których okres międzywojenny oznaczał przełomowe zmiany⁷.

* * *

Palestyna, peryferyjna część osmańskiej Syrii, w rezultacie decyzji polityków brytyjskich stała się jednym z kluczowych i najbardziej skomplikowanych problemów Bliskiego Wschodu⁸. Patrząc z dłuższej perspektywy, można powiedzieć, że decyzje podjęte pod koniec Wielkiej Wojny i po jej zakończeniu w sprawie niewielkiego i stosunkowo zacofanego obszaru miały znaczący wpływ na oblicze stosunków międzynarodowych współczesnego świata. Koncepcja powołania w Palestynie żydowskiego ośrodka narodowego stała się podstawowym elementem programu ukształtowanego w końcu XIX w. ruchu syjonistycznego,

⁶ Koncepcja terytoriów mandatowych została sformułowana w artykule 22 Paktu Ligi Narodów. Przewidywał on powierzenie „narodom rozwiniętym” „opieki” nad terytoriami odebranymi państwom pokonanym, a zamieszkałym przez „ludy jeszcze niezdolne do samodzielnego rządzenia w szczególnie trudnych warunkach nowoczesnego świata”. S. Sierpowski, *Narodziny Ligi Narodów. Powstanie, organizacja i zasady działania*, Poznań 1984, s. 256–257 (zob. też *ibidem*, s. 119–121). Decyzje w sprawie podziału terytoriów mandatowych podjęto na konferencji w San Remo (19–26 kwietnia 1920). Obszary po Imperium Osmańskim uznano za najlepiej rozwinięte mandaty typu „A”.

⁷ Szerzej zob.: J. Zdanowski, *op. cit.*, s. 39–79; M. Kamrava, *The Modern Middle East. A Political History Since the First World War*, Berkeley–Los Angeles–London 2005, s. 35–50; G. Lenczowski, *The Middle East...*, s. 37–113.

⁸ Na temat historii mandatu palestyńskiego istnieje bardzo obszerna literatura. Tu wykorzystano następujące pozycje: A. Chojnowski, J. Tomaszewski, *Israel*, Warszawa 2001, s. 7–49; M.J. Cohen, *Palestine: Retreat from the Mandate. The Making of British Policy 1936–1945*, London 1978, *passim*; K. Gebert, *Miejsce pod słońcem. Wojny Izraela*, Warszawa 2008, s. 17–120; M. Gilbert, *Israel. A History*, London–New York–Toronto–Sydney–Auckland 1998, s. 3–120; G. Kirk, *op. cit.*, s. 228–250, 306–333; W. Laqueur, *A History of Zionism*, Worcester–London 1972, *passim*; I. Pappé, *A History of Modern Palestine. One Land, Two Peoples*, Cambridge 2006, s. 61–121; A. Patek, *Żydz w drodze do Palestyny 1934–1944. Szkice z dziejów aliji bet – nielegalnej emigracji żydowskiej*, Kraków 2009, *passim*; J. Piotrowski, *Spór o Palestynę*, Warszawa 1983, s. 11–81; M. Tessler, *A History of the Israeli-Palestinian Conflict*, Bloomington–Indianapolis 1994, s. 123–256; *Great Britain and Palestine 1915–1945*, London–New York 1946 (Royal Institute of International Affairs, Information Papers No. 20).

lecz w czasie przynależności Palestyny do Turcji miała nikłe szanse na realizację. Przejawy antysemityzmu w Europie, a zwłaszcza antyżydowska polityka w Rosji i tamtejsze pogromy, wpływały jednak na rosnące zainteresowanie ideą i stopniowo zwiększający się napływ żydowskich imigrantów do Palestyny. Podczas wojny Palestyna stała się teatrem zaciętych zmaganiań brytyjsko-tureckich. 2 listopada 1917 r., kilka tygodni przed zajęciem przez armię brytyjską Jerozolimy, szef resortu spraw zagranicznych (Foreign Office) lord Arthur Balfour wystosował list do protektora ruchu syjonistycznego lorda Waltera Rothschilda, znany później jako Deklaracja Balfoura. Dokument ten wyrażał życzliwy stosunek i obietnicę poparcia dla stworzenia w Palestynie żydowskiej „narodowej siedziby” (National Home). Deklaracja była nieoczekiwanym sukcesem ruchu syjonistycznego i jego lidera Chaima Weizmanna, jednak przyczyny jej wystosowania nie są do końca jasne⁹.

W ramach ustaleń podjętych na konferencji w San Remo w kwietniu 1920 r. zdecydowano, że Palestyna stanie się brytyjskim mandatem. Deklaracja Balfoura została uprawomocniona w sensie stosunków międzynarodowych przez włączenie jej do traktatu pokojowego z Turcją w Sévres (10 VIII 1920), a przede wszystkim przez faktyczne zatwierdzenie przez uchwałę mandatową Rady Ligi Narodów (29 IX 1923). Postanowienia te od początku kryły w sobie zarzewie poważnego konfliktu. Wydaje się, że politycy brytyjscy i syjonistyczni, kierując się poczuciem „wyższości cywilizacyjnej” Europejczyków, zlekceważyli aspiracje, obawy i zdolność do oporu stanowiącej przytłaczającą większość mieszkańców społeczności arabskiej¹⁰.

Istota zmian oblicza Palestyny w okresie mandatowym była rezultatem napływu kolejnych fal żydowskich imigrantów (*alija*). Od początku lat 80. XIX w. do 1914 r. do Palestyny przybyło ok. 70 tys. imigrantów żydowskich. Na początku mandatu w Palestynie mieszkało ok. 650 tys. Arabów i prawie 84 tys. Żydów. W 1932 r. liczba Żydów sięgnęła 180 tys., a w 1937 r. ponad 395 tys. W 1942 r. szacowano, że na ok. 1 mln 620 tys. mieszkańców, ponad 480 tys. stanowili Żydzi. W 1945 r. liczba ta wzrosła do ponad 550 tys. Uważa się, że od początku okresu międzywojennego do zakończenia II wojny światowej przybyło do Palestyny ponad 390 tys. Żydów, w tym w latach 1933–1939 ok. 215 tys. Nasilenie emigracji wiązało się dojściem do władzy nazistów w Niemczech oraz ogólnym wzrostem tendencji i nastrojów antysemickich w Europie, a także prężnością ruchu syjo-

⁹ Najczęściej wskazuje się, że Londyn liczył na zaangażowanie środowisk żydowskich w USA i Rosji i ich wpływ na politykę prowojenną i proaliancką. Przede wszystkim mogło chodzić o Rosję, gdzie silne były nastroje antywojenne (ostatecznie Rosję wycofał z wojny nowy rząd bolszewicki, zawierając pokój brzeski w marcu 1918 r.). Być może swoją rolę odegrało przychylne dla syjonizmu stanowisko premiera Davida Lloyd George’a i jego współpracowników.

¹⁰ Próba „uspokojenia” Arabów miało być wydzielenie obszaru na wschód od Jordanu, gdzie utworzono emirat Transjordanii (dzisiejsze Królestwo Jordanii), władcą którego został Abd Allah ibn Husajn z rodu Haszymidów, brat Fajsala, króla Iraku.

nistycznego. Najwięcej imigrantów przybywało z Polski, w latach 1919–1937 było to 42% wszystkich uczestników *aliji*. Przyjmuje się, że w okresie międzywojennym i w latach II wojny światowej z Polski do Palestyny wyemigrowało ok. 153 tys. Żydów, w tym prawie 90 tys. w latach 1932–1938. Również w okresie wojny najwięcej uchodźców, prawie 16 tys., pochodziło z okupowanej Polski (dla porównania z Niemiec w tym samym czasie ponad 14 tys.)¹¹.

Społeczność żydowską Palestyny (*Jiszuwa*) charakteryzowało bogactwo życia społeczno-politycznego. W 1920 r. powołano organ samorządowy Waad Leumi (Rada Krajowa), jednak znacznie ważniejszą rolę odegrała utworzona w 1929 r. Agencja Żydowska, stanowiąca oficjalną reprezentację Żydów palestyńskich wobec władz mandatowych. Na czele Agencji stał przewodniczący Organizacji Syjonistycznej. W latach 1929–1931 i 1935–1946 był nim Chaim Weizmann, późniejszy pierwszy prezydent Izraela, a w latach 1931–1935 Nahum Sokółow. Bieżącą działalnością Agencji kierowała egzekutywa, na czele której od 1935 r. stał urodzony w Płońsku Dawid Ben Gurion, w przyszłości pierwszy premier Izraela. Ważną rolę w kierownictwie Agencji odgrywał szef jej departamentu politycznego Mosze Szertok (Szarett), także późniejszy premier Izraela. Wśród członków egzekutywy znalazł się również czołowy działacz syjonistyczny w Polsce, poseł na Sejm RP Icchak Grünbaum, który wyemigrował w 1932 r. i został szefem departamentu emigracyjnego. Wśród ugrupowań politycznych największe wpływy zdobyła lewicowo-syjonistyczna partia Mapai, utworzona w 1930 r., której liderem był Ben Gurion. Powstała ona głównie na bazie dawnej Poalej Syjon (prawicy). Partia ta kontrolowała silną organizację związkową Histadrut, powołaną w 1921 r. oraz kilka organizacji młodzieżowych (np. „Chaluc”, „Gordonia”). Na lewicy działała także Poalej Syjon-Lewica oraz wzorowana na skautingu lewicowo-syjonistyczna organizacja młodzieżowa Haszomer Hacair, powołana w 1916 r. Prawicę reprezentowali związani z burżuazją i klasą średnią Syjoniści Ogólni. Syjonizm religijny reprezentowała partia Mizrahi. Politykę głównego nurtu syjonizmu, jako zbyt ugodową, kontestowali nacjonalistyczni rewizjoniści kierowani przez Władimira Żabotyńskiego. W 1935 r. powołał on Nową Organizację Syjonistyczną. Zaplecze młodzieżowe nurtu rewizjonistycznego stanowiła organizacja Betar (Bejtar, Związek Trumpeldora) utworzona w 1923 r. Warto zauważyć, że niektóre organizacje, np. Betar czy Haszomer Hacair powstały poza Palestyną, a ruch syjonistyczny prowadził aktywną działalność w krajach diaspory, w tym zwłaszcza w Polsce. Poza wpływami syjonizmu pozostawali ortodoksi religijni z Agudy oraz komuniści.

¹¹ Dane wg: A. Patek, *op. cit.*, s. 42–44. Por. też: *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie (do 1950 roku)*, red. J. Tomaszewski, oprac. J. Adelson, T. Prekerowa, J. Tomaszewski, P. Wróbel, Warszawa 1993, s. 165; H. Janowska, *Emigracja z Polski w latach 1918–1939*, w: *Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych (XVIII–XX w.)*, red. A. Pilch, Warszawa 1984, s. 375–376, 385–386, 394, 402–403, 424–426.